

Genforeningsmindesmærkerne i Syddjurs Kommune

Restaureringsrapport

Øster Alling, den 6. juli 2018

Stenkonservator

Mette Westergaard Nielsen

Skovsmindevej 12

Øster Alling

8963 Auning

mettewn@gmail.com

tlf. 20 65 94 38

Genforeningsmindesmærkerne i Syddjurs Kommune

Restaureringsrapport

Den 1. maj 2018 begyndte vi restaureringen af 12 af kommunens genforeningssten med tilhørende anlæg. Med udgangen af juni blev afvaskning og genopmaling af stenene afsluttet, mens restaurering af anlæggene først afsluttes til efteråret, når det er bedst at plante buske, roser og stauder. Stenkonservator Mette Westergaard Nielsen, undertegnede, har vasket og opmalet stenene, mens arbejdet med anlæg og fundamenter udføres af anlægsgartner Lars Moritz Nielsen, Lars Gartner, i samarbejde med mig. Alt arbejdet er, før det blev sat i gang, blevet diskuteret og planlagt i samarbejde med Alette Lena Skov-Hansen fra Syddjurs Kommune og borgere i de berørte bysamfund. Der har overalt været en positiv stemning omkring projektet og stor interesse for vores arbejde. Jeg er i den grad blevet bekræftet i min forestilling om, at man værdsætter genforeningsstenene rundt i småbyerne, og at man sætter stor pris på, at kommunen bekoster en restaurering.

Følgende genforeningssten er med i årets restaureringsprojekt: Fuglslev-stenen, Hvilsager-stenen, Koed-stenen, Lemmer-stenen, Lime-stenen, Marie Magdalene-stenen, Mørke-stenen, Nimtofte-stenen, Ryomgård-stenen, Rønde-stenen, Stabrand-stenen og Syvveje-stenen.

Naturstyrelsen står som ansvarlig for de 2 sten ved Fuglsø Centret, og de har et ønske om at flytte stenene til et anlæg ved Karpenhøj. Restaurering af stenene er derfor udsat til, der er truffet beslutning i den sag. Genforeningsstenen i Kolind blev restaureret sidste år, mens kommunens øvrige sten enten er privatejede eller ikke trænger til restaurering. Der er i alt bevaret 19 genforeningsmindesmærker i kommunen, mens 2 er henholdsvis fjernet eller forsvundet.

Efter et par indledende afsnit følger afsnit om restaureringen af de enkelte genforeningssten. Stenene er ordnet alfabetisk.

Når jeg henviser til Aage Sørensens materiale, drejer det sig om denne afskrift ved Johannes Vejlagere fra 1931: *Genforeningsmindesmærkerne i Randers Amt*. Maskinafskrift ved Vejlagere af Aage Sørensens originalmanuskript. Findes på Stadsarkivet, Stemannsgade 2, 8900 Randers.

Desuden er benyttet: *Genforeningsmindesmærkernes Historie* af Johannes Vejlagere fra 1939.

Stenhuggermesteren fra Mørke

Under mit arbejde med at afrense gammel maling og genopmale indskrifterne på genforeningsstenene har jeg opdaget en sand stenhuggermester, sten-og billedhugger J. P. Jacobsen fra Mørke. 8 ud af de 12 sten, jeg har malet op, er hugget af Jacobsen, og han har kunnet hugge alt; fra ”trykte bogstaver” (Baskerville-typer) til jugendinspirerede bogstaver. Efter at have rensat og malet et par indskrifter har jeg kunnet genkende hans stil, selvom han huggede forskelligt fra sten til sten. Jacobsen har skullet hugge på genbrugssten; sten fra stendysser, skelsten og lignende; gamle, rundede og knoldede sten med revner og slidte overflader, og han har kunnet disponere skriften udover fladen så man kan gå fra side til side uden at indskriften ”vælder”. Jeg ser for mig, hvordan

han har taget stenen i øjesyn, skitseret op med fri hånd, og så grebet hammer og mejsel. Samme bogstav kan være hugget forskelligt ned igennem teksten, bogstaverne kan hoppe på linjen, hælde lidt i forhold til hinanden, og alligevel er slutresultatet harmonisk og flot.

Figur 1, Jacobsens signatur-2-tal på stenene i Koed, Lemmer, Nimtofte og Syvveje.

Jeg er meget imponeret, og det har været et skønt arbejde at opmale Jacobsens bogstaver og tal. Jeg vil fremhæve de jugendinspirerede indskrifter på Mørke-stenen og Rønne-stenen og den meget kraftfulde indhugning på Hvilsager-stenen (se under de enkelte sten) samt små detaljer, som de særlige 2-taller, der næsten står som hans signatur på visse sten (se figur 1). I Aage Sørensens materiale er det noteret, at 7 af de 8 sten er hugget af Jacobsen fra Mørke (henholdsvis kaldet I. Jacobsen, J. Jacobsen og J. P. Jacobsen), mens der om stenen i Mørke ikke er angivet en stenhugger. Ved at sammenligne indskrifterne på Rønne-stenen og Mørke-stenen er der dog ikke nogen tvivl om, at Mørke-stenen også er hugget af Jacobsen (se figur 2).

Figur 2, dobbelt-A på Mørke-stenen og Rønne-stenen.

Der er følgende at læse om de enkelte sten i Aage Sørensens materiale:

Om Hvilsager-stenen; *"Billedhugger I. Jacobsen, Mørke huggede den og fik herfor 65 Kr, der indkom ved frivillige Bidrag"*.

Om Koed-stenen; *"Stenhugger J. P. Jacobsen, Mørke fik overdraget at hugge Indskriften...En frivillig Indsamling sattes i gang og gav ca 190 Kr, Indskriften kostede 27 Kr"*.

Om Lemmer-stenen; *"Stenen...er af Billedhugger J. Jacobsen i Mørke forsynet med Indskriften...Omkostningerne var ca. 80 Kr, heri er indbefattet Udgifterne ved Anskaffelse af Flag og Flagstang"*.

Om Marie Magdalene-stenen; *"Indskriften...er hugget af Billedhugger J P Jacobsen i Mørke...Det kontante Udlæg var ca 40 Kr, som indkom ved frivillige Bidrag"*. Her dækker udlægget også udgifter til rød- og hvidtjørn, samt 3 lindetrær.

Om Nimtofte-stenen; *"Billedhugger Jacobsen i Mørke har hugget Indskriften"*.

Om Rønde-stenen; *"...Indskriften, som huggedes af Billedhugger Jacobsen i Mørke"*.

Om Syvveje-stenen; *"Over Indskriften er indhugget et Flag, som er farvelagt, denne Del af Arbejdet skyldes Stenhugger Jacobsen, Mørke St. (stationsby)"*. Der blev samlet 75 kr. ind, som udover udgift til indhugningen, også dækkede udgifter til transport af sten og opmuring af fundament.

Jeg har ikke haft tid til at besøge lokalarkivet i Mørke; Mørke Sogn i gammel tid, men det vil være spændende at se, hvad de kan have af materiale om stenhugger Jacobsen. Arkivet er sommerlukket, og der er desværre endnu ikke lagt materiale fra arkivet ud på Arkiv.dk.

Genopmaling i rødt

Indskrifter på mindsten er generelt og muligvis også traditionelt opmalet med sort maling. Når man kommer rundt til mange sten, som jeg gør, og kigger på slide og afskallende opmalinger, så ser man dog ikke så sjældent spor af rødt, hvidt, sølv og guld under den sorte maling. Jeg var så heldig at finde rester af rød maling på stenene i Lemmer, Lime og Syvveje, og jeg har set et foto af stenen i Skader med rød opmaling (stenen står med sort bemaling i dag),- derfor fik jeg den ide, at genopmale en del af stenene i rødt. Rød maling er festlig og står flot til de granitter og gnejsler, som genforeningsstenenes indskrifter er hugget i. Den røde maling fremhæver opmalingens skarphed, mens en sort opmaling kan se "ulden" ud på grund af farvesammenfald med stenenes sorte mineralkorn. Før genopmaling med rød farve har jeg spurgt borgerne rundt i byerne om lov, og alle har været glade for ideen og glade for resultatet.

Alle de nyrestaurerede sten stod med sortmalet indskrift, undtagen Syvveje-stenen, som stod med hvid bemaling. Der var akkumuleret færre lag af gammel maling, end jeg havde regnet med ville ske på små 100 år, og det ser ud til, at man først har valgt at genopmale indskrifterne, når nærmest al malingen var slidt væk. Typisk var der blot et til to lag maling, som jeg derfor ikke forestiller mig er oprindelige. Jeg har fjernet hovedparten af de ældre malingslag, dels fordi de var afskallende, dels fordi de var malet udover kanterne på indhugningen. Jeg har dog efterladt rester af ældre maling i bunden af indhugningen på alle sten, så man senere kan finde dokumentation for, at stenene i en tidligere periode har haft sortmalede og rødmalede indskrifter. Man kan læse mere i afsnittene om de enkelte sten.

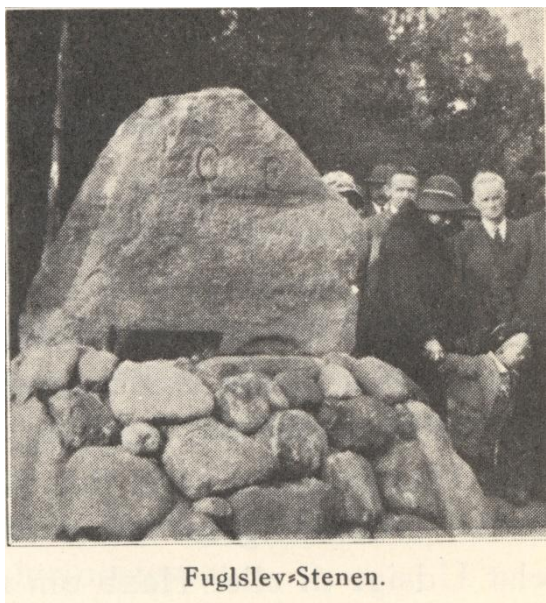
Oplysninger om stenenes placering, tilstand og udseende før restaurering samt andre forhold kan findes i min tidligere rapport *"Genforeningsmindesmærkerne i Syddjurs Kommune, Projektbeskrivelse og statusrapport"* fra 2015.

Fuglslev-stenen

Fuglslev-stenen nyopmalet og med nylagt røse, juni 2018.

Stenens indskrift havde ét rimeligt velbevaret lag af sort maling. Stenen er en finlamineret gnejs med lagene parallelle med indskriftsfladen. Indskriften er hugget ned igennem det yderste lyserøde lag til det underliggende lag af mørke mineraler, og jeg forestiller mig, at man har udnyttet denne farveforskel og derfor ikke har malet indskriften op i første omgang. Senere er stenens overflade forvitret, og indskriften er blevet svær at tyde, hvorefter man har opmalet med sort. Det er uvist, hvem stenhuggeren er. Stenen er først opstillet i 1934 og er kommunens yngste genforeningssten. Som støtte for genforeningsstenen var en jordlagt stenrøse, som var sammenfalden og udskredet. Vi besluttede at omlægge røsen fra bunden af for samtidig at undersøge fundamentets stabilitet. Stenen viste sig at være nedstøbt i en kasseformet cementblok med tilstøbte marksten på siderne og med en række tilstøbte sten øverst for og bag. Resten af røsen var lagt i grusblandet muld. På et ældre foto fremstår røsen meget stejl, og man kan se, at der ikke går ”vinger” ud fra hjørnerne som der gør i dag (se figur 3). Røsen er nok ret tidligt begyndt at falde sammen, og man har derfor støttet hjørnerne ved at lægge store sten op. Cementblokken er stabil og i god stand.

Figur 3, foto fra J. Vejlager, 1939, s. 365.

Restaurering

Det ældre malingslag er delvist afrenset med malingsfjerner (Nitromors) og stenen er afrenset for lav og alger med vand og børste. Indskriften er genopmalet med 2 lag sort akrylmaling. Stenens overflade er forvitret og meget sugende, og jeg var bange for, at linoliemaling, som jeg ellers har brugt på de fleste sten, ville løbe ud langs indhugningens kanter. Akryl tørrer hurtigt, og løber derfor ikke. Røsen er omlagt i tilstampet, grusblandet muld. Det lykkedes os at genfinde og genopsætte den lange sten, som på figur 3 kan ses ligge øverst på røsens forside. Stenen har, siden en tidligere omsætning, været indsat i røsens venstre side. Røsens bagside blev nødtørftigt genopbygget. Der blev suppleret med 7 sten, doneret af Per Andreasen, til røsens for- og bagside. Det var Per Andreasens bedstefar, Peter Andreasen, der opstillede mindesmærket, og han ejer skoven, hvor mindesmærket står.

Anlægget omkring sten og røse består af en trapezformet række af sten med indgang i den smalle ende. Indgangen og de bageste hjørner markeres af 4 egetræer. Ved stenens sider er plantet Laurbærbuske og 2 nåletræer, og bag stenen er en række Forsythiabuske. I det trekantede, grusbelagte område foran stenen har vi genfundet et stensat, trapezformet bed. Laurbær og Forsythia var ranglede og forvoksede, og de er derfor blevet kraftigt beskåret. Den videre restaurering af anlægget indebærer, at stenrækken og ”vingerne” ud fra røsens hjørner løftes op og genoprettes. Bedets stensætning skal genoprettes på lignende måde og bedet tilplantes med Hasselurt. Endelig skal en del døde grene på de forreste egetræer saves bort. Arbejdet vil blive udført i løbet af efteråret 2018.

Hvilsager-stenen

Hvilsager-stenen efter genopmaling, juni 2018

Stenens indskrift er hugget af J. P. Jacobsen, Mørke.

Indskriften stod med lavbevokset og afskallende sort maling, og med maling, der visse steder var påført udover indhugningens kanter. Under afrensning af malingen blev der fundet grøn farve under den sorte på kløverbladet (se figur 4), mens jeg havde svært ved at kunne udskille mere end ét lag sort i teksten. Malingen blev afrenset med malingsfjerner (Nitromors) og stenen blev afvasket for laver med vand og børste. Der er efterladt ældre malingsrester i indskrift og på kløverblad.

Figur 4, rester af grøn maling på kløverblad.

Jeg fik tilladelse fra Thomas Knudsen, formand for Hvilsager Beboerforening, til at genopmale stenens indskrift med rød farve og kløverbladet med grøn farve. Der er malet to lag med henholdsvis Persisk rød og Oxydgrøn linoliemaling fra Linoliebutikken i Højbjerg ved Aarhus. Anlægget omkring stenen er smukt tilplantet med stauder og lavt bunddække foran stenen.

Koed-stenen

Koed-stenen efter nyopmaling, juni 2018.

Indskriften er hugget af J. P. Jacobsen, Mørke.

Indskriften stod med yderst fragmentarisk og afskallende sort maling, og hele stenen og indskriften var overgroet af laver og mosser. Under arbejdet med at fjerne løs maling kunne der udskilles to tidligere bemalinger i sort. Inderst lå meget sparsomme rester af en flot udført sort bemaling, som muligvis kan være den oprindelige, og ovenpå denne lå en tyk og bumlet bemaling. Løs maling er bortskrabt og fjernet med malingsfjerner (Nitromors), og stenen er afvasket for laver, mosser og jord med vand og børste. Der er efterladt rester af tidligere malingslag i indskriften.

Jeg foreslog nabo til stenen, Jens Otto Kjeldsen og formanden for Koed Forsamlingshus, Grethe Kristensen, at male indskriften op med rødt, og de tog velvilligt mod forslaget. Indskriften blev malet to gange med Persisk rød linolie-maling fra Linoliebutikken i Højbjerg ved Aarhus.

Anlægget omkring stenen fremstår meget velbevaret. I Aage Sørensens materiale kan man læse, at man i Koed enedes om *"en Sten og en Flagstang med Flag"*, og at der *"Ved et Møde på Pladsen, 'Plantelandet' kaldet fremkom Forslag til at lade Pladsen indhegne med Jernstakit; men det fandtes for dyrt, og saa vedtog man at sætte en Kreds af mindre Sten udenom en større Hovedsten (genforeningsstenen)..."*, og endelig, at *"Lind valgtes og plantedes af Koed Sogns eneste Veteran fra 1864, Husejer S. Christensen, Koed; det har taget ved Grøde; endvidere prydes Pladsen af 12 Mahoniebuske"*.

Lindetræet står stadig midt i stenkredsen, og det har senere taget så meget "ved grøde" (vokset til), at det har fortrængt både genforeningssten og flagstang. Genforeningsstenen står nu som en del af stenkredsen og flagstangen har indtil for nyligt været opstillet i asfalten øst for stenkredsen. Der var spor i asfalten efter, at flagstangen af flere omgange er blevet flyttet længere væk fra træet, og vi fik at vide af kirkegårdens folk, at flaget, især på halvt, kom i karambolage med træet. Da flagstangens holder desuden var blevet ustabil og kirken gerne ville have deres eget flag, var flagstangen i løbet af foråret blevet nedtaget.

Jordstykket mellem træ og stenkreds står bart, men heldigvis kunne Lars Gartner og Grethe Kristensen, som også er anlægsgartner, identificere vildtvoksende buske mellem sten og asfalt som Mahoniebuske. Vi er overbeviste om, at det drejer sig om rods kud fra de oprindelige Mahoniebuske, og det blev vedtaget, at Lars skal grave buskene op og lave 12 nye buske til indplantning i anlægget. Udover dette, indebærer restaureringen af anlægget, at stenene i kredsen vaskes for lav og mos, at lindetræet klippes op til et tidligere niveau og at en gammel, rødmalet flagstangholder, der står tæt på genforeningsstenen, fjernes. Arbejdet vil blive udført i efteråret 2018.

Lemmer-stenen

Lemmer-stenen efter nyopmaling, juni 2018.

Indskriften er hugget af J. P. Jacobsen, Mørke.

Stenens indskrift havde ét tykt lag af sort maling og derunder sparsomme rester af rød maling. Den sorte maling var afskallende og lå meget tykt og udflydende i indhugningen. Løs og tyk maling blev fjernet med malingsfjerner (Nitromors), og rester af begge lag er efterladt i bunden af indhugningen. Stenen blev afvasket for lav og alger med vand og børste.

Jeg spurgte formand for Beboerforeningen, Flemming Rasmussen, om jeg måtte genopmale indskriften med rød maling. Flemming kunne huske, da stenen stod med rød indskrift, og jeg fik lov med det samme. Indskriften er opmalet med to lag Persisk rød linoliemaling fra Linoliebutikken i Højbjerg, Aarhus.

Stenen er siden 2015 blevet flyttet længere op mod forsamlingshuset, og står nu smukt i et lille perlegrusbed i plænen.

Lime-stenen

Lime-stenen efter nyopmaling, juni 2018.

Indskriften stod med 2-3 lag af sort bemaling. Malingen var afskallende og mangelfuld. Under de sorte lag fandt jeg små rester af rød og blå maling. Den røde fandtes kun i indhugningen, mens den blå lå som små pletter rundt på stenen, og derfor formodes at være spildt udover stenen en gang i tiden. Løs og afskallende maling, og maling, der lå udover indhugningens kanter blev fjernet med malingsfjerner (Nitromors). Der blev efterladt rester af tidligere bemalinger, så man kan vende tilbage og se, at indskriften tidligere har været rød og sort. Stenen blev vasket for lav, alger og mos med vand og børste.

Jeg fortalte formanden for Lime Forsamlingshus og Beboerforening, Carsten Bloch, at jeg havde fundet rester af en rød bemaling, og spurgte om jeg måtte genopmale indskriften og klokken i rødt, og jeg fik lov. Indskriften er malet to gange med Persisk rød linoliebemaling fra Linoliebutikken i Højbjerg ved Aarhus.

Efter afrensning og genopmaling kan man rigtig se, hvor charmerende indhugningen er. I Aage Sørensens materiale kan man læse: *"Kort forinden Klokkerne begyndte at ringe Genforeningen ind, gik han (snedker F. Nielsen) ind til sin nære Nabo i Lime Skole, Lærer N. Christensen med sin Plan, og Lærer Christensen var straks villig at give Haand i med til Planens Udførelse. De to Naboer tog i Fællesskab fat paa Arbejdet, og mens Klokkerne tog til at ringe, huggede de med primitive Redskaber de to Aarstal 1864 (og) 1920. Underne disse satte de Billedet af en Klokke til minde om Klokkeringningen"*.

Jeg var usikker på indhugningen af klokken, og indhugningen blev derfor undersøgt i sidelys. Når man lyser parallelt med stenens overflade med en lommelygte, enten om natten eller som her under et lille "mørklægningstel", fremtræder stenens relief og indhugning tydeligere end i dagslys. Der kunne tydeligt ses en ekstra "top" på klokken, som ikke har været opmalet for nylig. Desværre kunne jeg ikke finde en klokkeknebel, som jeg ellers havde forventet.

Stenen står som sædvanligt smukt i et velplejet anlæg foran det ligeså smukke forsamlingshus.

Marie Magdalene-stenen

Marie Magdalene-stenen efter nyopmaling, juni 2018.

Indskriften er hugget af J. P. Jacobsen, Mørke.

Det var kun muligt at finde ét lag sort maling i indskriften. Stenen har været afrenset for forholdsvis nyligt, og er sikkert blevet rensset i bund. Malingen var afskallende og malet udover indhugningen. Malingen blev fjernet med malingsfjerner (Nitromors) og genforeningsstenen og de to underliggende sten blev afvasket for lav og mos med vand og børste. Indskriften blev efter aftale med Alette Lena Skov-Hansen, Syddjurs Kommune opmalet med rød maling. Der blev malet to gange med Persisk rød linoliemaling fra Linoliebutikken i Højbjerg, Aarhus.

Der har i en årrække stået en parkbænk direkte foran genforeningsstenen, og skygget for denne. Bænken er nu fjernet og vil blive erstattet af to ens bænke, én på hver side af stenen. Bænkene skal efter aftale med Alette males med grønt understel og rødt sæde og rygstød. Bænkene vil blive malet af kommunens folk og monteret af Lars Gartner i løbet af efteråret. Restaurering af anlægget indebærer beskæring af buske omkring stenen og opgravning af vildtvoksende og selvsåede småtræer og buske langs den stensatte kant foran genforeningsstenen. Den stensatte kant skal desuden løftes fri af jorden, og et lille jordbed foran stenen skal beplantes med hasselurt for at forhindre opsprøjtende jord. Arbejdet vil blive udført af Lars Gartner i løbet af efteråret 2018.

Mørke-stenen

Mørke-stenen efter nyopmaling, juni 2018.

Indskriften er hugget af J. P. Jacobsen, Mørke.

Der fandtes kun ét lag sort maling i indskriften, så stenen har sandsynligvis været rensset helt i bund før sidste opmaling. Opmalingen var udført udover indhugningens kanter, og blev derfor fjernet med malingsfjerner (Nitromors). Stenen blev vasket for lav og alger med vand og børste.

På opfordring af flere borgere i byen blev indskriften opmalet med rød maling, og den røde maling viste sig at være meget populær. Der er malet to gange med Persisk rød linoliemaling fra Linoliebutikken i Højbjerg.

Under arbejdet fik jeg at vide, at Byparken, hvor stenen står, tidligere hed Anlægget. Jeg mødte også flere, der kunne huske, at stenen tidligere var placeret mere mod nordvest i Byparken og at den dengang var meget højere. Sandsynligvis har stenen stået på jorden og med et støttende fundament, såsom en røse eller lignende. I dag står stenen nedstøbt i cement, men den nederste tekstlinje bare 15 cm over jorden. Det virker også sandsynligt, at den placering, som nævnes i Aage Sørensens materiale; ”i *Anlægget ved Mørke St.*” er identisk med den placering, som folk kan huske. Stenen har nok aldrig stået ved stationen, som jeg ellers har troet.

Danmarks odelsgrund er Danmarks arveretsmæssige jord eller fædrene jord. At grænseskellet er flyttet mod syd på den fædrene jord antyder, at man gerne ville have haft grænsen flyttet længere syd på, det vil sige have haft Sydslesvig med til Danmark også.

Nimtofte-stenen

Nimtofte-stenen efter nyopmaling, juni 2018.

Indskriften er hugget af J. P. Jacobsen, Mørke.

Jeg fandt tre tydelige lag af rød maling på det indhuggede dannebrogflag, mens de hvide lag på kors og flagstand ikke var til at adskille. Indskriften havde 2-3 lag sort maling; det inderste lag var flot malet, og kan være oprindeligt, mens det eller de yderste lag lå tykt og bumlet og var malet delvist ud over indhugningens kanter. Jeg fjernede en del af malingen med malingsfjerner (Nitromors), dels for at have en bedre bund at male på, dels for at fjerne maling udenfor indhugningen. Stenen er meget forvitret og nedbrudt i overfladen på grund af en lav, der lever inde i

stenen (Sort Foldekantlav). Det var derfor ikke muligt at fjerne al maling, der lå forkert. Efter afrensning af maling, viste det sig heldigvis, at indhugningen var bedre bevaret, end jeg havde frygtet. Stenen blev vasket for lav, mos, alger og snavs med vand og børste. Røsen, stenens murede fundament, er blevet højtrykspulet for at fjerne jord imellem stenene.

Dannebrogssflaget er blevet genopmalet med to lag Permanent rød og Antikhvid linoliemaling, mens indskriften er genopmalet med to lag sort linoliemaling. Malingen er fra Linoliebutikkern i Højbjerg, Aarhus. Da ikke al overskydende maling har kunnet fjernes, ser indskriften lidt "ulden" ud i kanterne. Der er desuden et farvesammenfald mellem stenens mørke mineraler og den sorte maling, der ligeledes forstyrrer billedet.

Figur 5, Nimtofte-stenen på befrielsesdagen 1945. Billedet er fra arkiv.dk

Anlægget

Da jeg startede arbejdet i maj, var der allerede blevet ryddet en del op i anlægget omkring stenen. Vejskiltene var blevet fjernet og et træ bag stenen var blevet fældet. Desværre var også jernkæden blevet fjernet eller hugget. Den videre plan for anlægget var oppe på flere møder med byens borgere, og det blev i samråd besluttet at bibeholde mest muligt originalitet i anlægget; stenkreds med kæde, beplantning med roser, flagstang og genforeningsstenens støbte røse. Endvidere var der en tidligere afgørelse om at minimere anlægget for trafikens skyld, at flytte flagstangen hen til venstre for stenen og at fjerne lygtepælen. Den fremtidige udstrækning af anlægget besluttedes ligeledes i samråd med byens borgere.

Indledningsvis blev lygtepælen fjernet og roserne blev gravet op og pottet af Lars Gartner. Roserne skal genplantes til efteråret sammen med et bunddække af storkenæb. Der skal endvidere sættes forårsløg. Træstubben og en japansk kvæde blev gravet op og fjernet, og det støbte

flagstangsfundament er blevet hugget ned i niveau. Under arbejdet med at flytte stenkredsen, viste det sig, at samtlige sten var nedstøbt i cement. Arbejdet med at rense stenene blev bedømt som meget tidskrævende og forventningerne, om at de ville blive pæne, var heller ikke store. Da stenkredsen desuden havde vist sig ikke at være oprindelig, besluttede Lars og jeg at finde andre sten.

Jeg har tidligere troet, at stenkredsen var fra 1920. Allerede på det første møde med borgerne fik jeg et gammelt foto at se, hvor stenen står bag et jernstakit. Billedet var fra omkring 1935. Jeg har fundet flere og senere fotos på arkiv.dk; ét fra 1945, hvor anlægget er indhegnet af jernstakit og genforeningsstenen står midt på en stensat, beplantet jordforhøjning (se figur 5), og ét fra 1957, hvor man kan ane de lodrette stolper i jernstakittet (se figur 6). Og endelig et luftfoto fra 1960, hvor man kan se et nyanlagt anlæg med små buske og stenkreds, behængt med kæde (se figur 7).

Figur 6, Nimtofte-stenen midt i billedet fra 1957. Man kan ane de lodrette stolper i stakittet. Billedet er fra arkiv.dk

Restaureringen af anlægget afsluttes med beplantning til efteråret. Inden da skal stenkredsen genetableres med nye sten og ny kæde; røsen, der mangler en del sten, skal genmures med nye sten; der skal støbes nyt flagstangsfundament, lægges trædesten til flagstangen og endelig opsættes belysning af stenen og installeres eludtag til juletræet. Vi har besluttet at sætte stenkredsen i grusblandet muld, og ikke i cement, for at man nemmere kan rette stenene op i tilfælde af påkørsel.

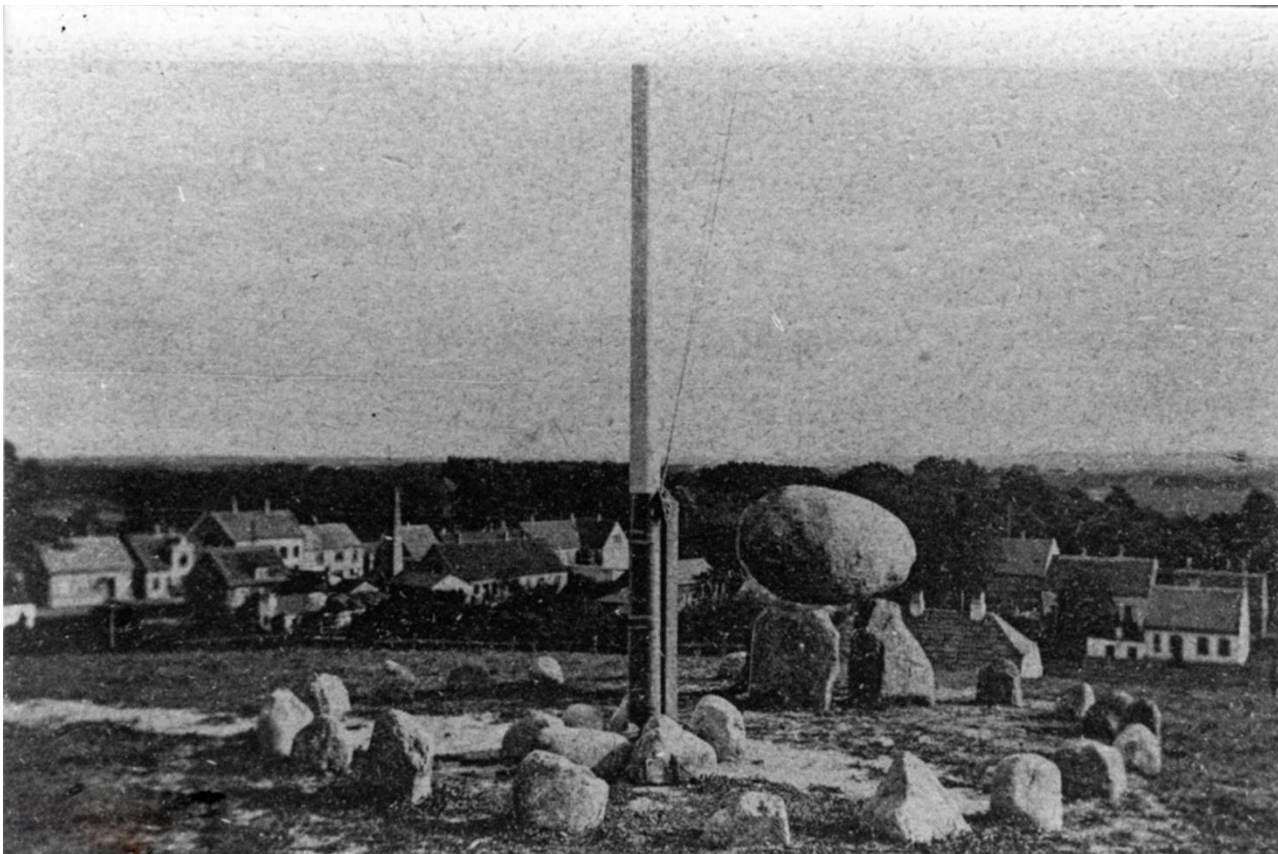
Figur 7, Nimtofte-anlægget set fra luften, 1960. Billedet er fra arkiv.dk

Ryomgård-stenen

Ryomgård-stenen efter nyopmaling 2018.

Den indhuggede indskrift er uoriginal. Genforeningsmindesmærket havde oprindeligt form som en stendysse, omringet af en stenkrans. Hovedstenen lå som overligger på stendyssen, og indskriften var hugget på stenens sydvendte side. Indskriften skulle ifølge Aage Sørensens materiale være *"ført saa nær op ad Runetegnene som muligt"*, hvilket er meget langt fra den nuværende indskrift. Jeg har netop fundet et gammelt foto på arkiv.dk, hvor man tydeligt kan se, at genforeningsstenen virkelig ér overliggeren, hvilket jeg tidligere har tvivlet på (se figur 8). Da stenen lå ned og ikke står som i dag, indebærer dette, at den oprindelige indskrift i dag skulle være på højkant. Stenen har været flyttet 4 gange siden den blev taget ned fra anlægget på Skolebakken (også benævnt Møllebakken), og det er uvist, hvornår den nye indskrift er hugget. Jeg har tidligere forgæves ledt efter indhugningsspor fra den oprindelige indskrift, men vil gøre et nyt forsøg, når der er blevet klippet fri omkring stenen.

Figur 8, Ryomgård-anlægget på toppen af skolebakken, 1920. Indskriftsfladen vender desværre ned mod byen. Billedet er fra arkiv.dk

Stenens overflade er meget nedbrudt og smuldrer ved berøring. Indhugningen er ligeledes ødelagt langs kanterne, og en stor del af den tidligere bemaling var faldet af sammen med stenfragmenterne. Der blev fundet to lag af sort maling, som var rimeligt pænt udført. Hvor malingen enkelte steder var malet ud over indhugningen er denne fjernet med malingsfjerner (Nitromors). Stenen er vasket med vand og meget blød børste for løst snavs. Der er ikke gjort forsøg på at fjerne laver, da stenens overflade ikke tåler at blive skrubbet. Indskriften er opmalet med 2 lag sort akrylmaling. Jeg har valgt akrylmaling, da denne tørrer op umiddelbart og derfor ikke har tendens til at løbe ud imellem de enkelte korn, modsat linoliemaling, som jeg ellers har malet op med.

Restaurering af anlægget indebærer, at buskene omkring stenen skal klippes tilbage. Arbejdet vil blive udført i løbet af efteråret af Lars Gartner.

Rønde-stenen

Rønde-stenen efter nyopmaling, juni 2018.

Indskriften er hugget af J. P. Jacobsen, Mørke.

Jeg fandt ét lag sort maling i indskriften, så stenen er sandsynligvis rensat i bund før sidste opmaling. Malingen var afskallende og mangelfuld. Malingen blev fjernet med malingsfjerner (Nitromors), og stenen blev vasket for alger og laver. Stenen var totalt overgroet i 2015, men fremstod rimelig ren ved arbejdets begyndelse. Jeg fik at vide af Lasse Østergaard, praktisk medarbejder på Rønde Høj- og Efterskole, at han havde højtryksspulet stenen i 2017. Efter tilladelse fra efterskoleforstander Gorm Skovsgaard er indskriften malet op med rød maling. Der er malet to gange med Persisk rød fra Linoliebutikken i Højbjerg, Aarhus.

Stabrand-stenen

Stabrand-stenens forside efter nyopmaling, juni 2018.

Stenen er forvitret i overfladen og bagsiden er under kraftig nedbrydning. Stenen er overgroet med Sort Foldekantlav, en lav, der lever inde i stenen og forårsager alvorlig fysisk og kemisk nedbrydning. Det bedste man kan gøre for at bevare mindestenen, er at holde opmalingen ved lige, så man ikke mister kendskab til indhugningens ordlyd og udformning. Bagsidens indhugning er så godt som væk, men heldigvis har man malet teksten op igennem årene, og indskriften er nu bevaret som maling, der stikker op over stenens overflade. Indskriften er ifølge Kurt Soelberg, nabo til stenen, genopmalet to gange med sort maling mellem 1955 og i dag.

Afskallende maling på stenens forside blev forsigtigt skrabet bort med skalpel, mens malinegn på bagsiden ikke blev rørt. Stenen blev vasket let for snavs og laver med vand og bløde børster. Jeg foreslog Kurt Soelberg og endnu en nabo til stenen, at indskrift og dekoration skulle males op med rød farve, og de syntes om forslaget. Jeg har malet op med to lag Persisk rød linoliemaling fra Linoliebutikken i Højbjerg, Aarhus. Da det ikke var muligt at fjerne lavbegroning fra stenens bagside, har jeg flere steder måttet male ovenpå lav. Dette er absolut ikke optimalt, og jeg forestiller mig, at malingen vil falde af efter få år. Man bør holde nøje øje med dette, og holde bemalingen ved lige. Ligeledes forventes det, at bagsiden vil smuldre, og at der derved mistes maling fremover.

På trods af malingsresterne på bagsides indskrift, var jeg noget usikker på hvad der stod. Jeg var så heldig, via mit lokale bibliotek i Auning, at få hjælp til at finde en avisartikel fra 1955 med en afskrift af bagsidens indskrift. Her følger artiklen, som er fra Aarhus Amtstidende, 7. maj 1955:

FELDBALLE

Genforeningsstenen skal ogsaa minde om Befrielsen

I Stabrand fik Befrielsesdagen en særlig festlig Karakter. Egnens Genforeningssten var i 1920 blevet anbragt i en Plantage, tilhørende P. Madsen Petersen, Stabrand, men da Tyskerne i 1944 tog de store Arealer ved Stabrand til Anlægning af Flyveplads, var Genforeningslunden med i dette Omraade. Stedet fik dog Lov at staa urørt.

Efter Befrielsen overgik dette sammen med de omliggende Arealer til Militæret og var derfor ikke til megen Glæde for Egnens Beboere. Der opstod da den Tanke at faa Stenen flyttet til Stabrand By, og ved frivillig og gratis Hjælp fra mange er det nu sket.

Man har foretaget en Pengeindsamling for at skaffe Midler til Forskønnelse af Pladsen omkring Stenen. Der er plantet Roser og købt et Dannebrogflag, der paa Befrielsesaftenen for første Gang vajede fra Flagstangen, som var skænket af P. Madsen Petersen. For at Stenen ogsaa kan være et Minde om Befrielsen, er der indhugget følgende Linier:

9. April 1940

Femten Aar i Lænker bundet
Frelste Skoven dog forvist,
nu min Plads jeg her har fundet,
men jeg savner Skoven hist.

Mindets Tale jeg da bringe
vil om Fredens store Dag.

1945 – 4. Maj 1955

Inskriptionen er forfattet og indhugget af P. M. Petersen.

Paa Befrielsesaftenen samledes Byens og Egnens Beboere i stort Tal omkring Stenen, mens de levende Lys skinnede fra Vinduerne. P. Madsen Petersen talte om Stenens Historie og ytrede sin Glæde over, at den var kommet til at staa paa den smukke Plads.

Johs. Jensen, Hvalskov, lovede paa Beboernes Vegne at værne om Stenen og Anlægget.

Derefter gik man til Forsamlingshuset, hvor Lørdagsklubbens Formand, Gdr. Søren Nielsen, bød velkommen.

Lærer G. Pedersen, Karlby, viste Lysbilleder fra de bevægende Majdage for 10 Aar siden samt farvelagte Billeder fra forskellige Egne i Danmark.

Ved Kaffebordet talte Ritmester Madelung, Flyvestation Tirstrup, og hyldede P. M. Petersen for hans store Arbejde med Stenen før og nu. Gdr. Anders Sørensen, Ildbjerg Østergaard, foreslog, at der blev nedsat et Udvalg, som skal forestaa det nødvendige Tilsyn. Dette Udvalg kom til at bestaa af Johs. Jensen, Hvalskov, Tømrer Chr. Jørgensen og Gdr.

Eivind Pedersen, Stabrand.

Den højtidelige Aften sluttedes med "Der er et yndigt Land".

Man kan forstå, at det er stenen som "taler" i bagsidens indskrift; indledningsvis om de 15 år, hvor tyskerne havde besat landet og taget området til flyveplads og militæret derefter havde indhegnet området, hvor stenen stod. Dernæst om, at genforeningslunden (skoven) var blevet reddet fra fældning, netop fordi mindesmærket stod der, og at mindesmærket var forvist bag hegnet. Sidste ord i tekstens 2. linje; "bundet", var på stenen opmalet "BUNDEN". Der var intet spor efter et indhugget "T", så jeg valgte at male "BUNDEN", som man tidligere har gjort, selvom rimet går tabt.

Stabrand-stenens bagside efter nyopmaling, juni 2018.

Naboen, som jeg desværre ikke fik noget navn på, kunne fortælle, at stenkredsen er blevet påkørt og genforeningsstenen væltet, mens han har boet nabo til stenen. Han var selv med til at rejse den op, og lykkeligvis tog den ingen skade

Anlægget vil blive restaureret i løbet af efteråret, og arbejdet indebærer, at stenkredsen rettes op og at stenene afvaskes. Flagstangen afvaskes tillige. Der vil blive nedlagt en ny sten i indgangspartiet, hvor der nu mangler en sten. Efter ønske fra de to naboer bliver anlægget tilplantet med røde og hvide, storblomstrende roser.

Byen har et flag, og naboen er ansvarlig for flagning fra anlæggets flagstang.

Ifølge Kurt Soelberg findes genforeningsstenens gamle fundament og lunden stadig på flyvepladsens jord. Jeg fik desværre ikke tid til at se stedet.

Syvveje-stenen

Syvveje-stenen, nyopmalet og med genmuret røse, juni 2018.

Indskriften er hugget af J. P. Jacobsen, Mørke.

Det var ikke muligt at udskille malingslag på dannebrogslaget. Malingen lå ret tyndt, så der kan højst være tale om et par lag. Indskriften havde helt sikkert 3 lag; inderst lå sort maling, derefter rød maling og yderst hvid maling. Indskriftens hvide farve var smuk til stenen, og synes at have vundet hævd. Løse malingslag og maling der var påført ud over stenens kanter blev fjernet med malingsfjerner (Nitromors), og stenen blev afrenset for alger og laver med vand og børste. Der er efterladt rester af de tidligere bemalinger i flag og indskrift.

Jeg genopmaledede indskriften og flagstang og kors i flaget med tre lag Antikhvid linoliemaling og de røde felter i flaget med Permanent rød linoliemaling. Malingen er fra Linoliebutikken i Højbjerg ved Aarhus.

Stenens fundament, en opmuret røse, var forfalden. Sten var gået løs og røsen helt overgroet af græs. Røsen blev luget og derefter højtryksspulet af Lars Gartner, som også gravede buske og træer væk omkring stenen. Røsen blev genopmuret, hvor sten var skredet ud, og der blev suppleret med nye sten, hvor der manglede. Det viste sig under arbejdet, at røsen havde en næsten trekantet form,

og ikke var rund som først antaget. Der blev muret med en blanding af hvid og grå cement (1:1) med tilslag af bakkegrus for at komme så tæt på den oprindelige cementfarve som muligt. Det blev besluttet ikke at efterretouchere cementens farve, da det skønnes at få års patinering vil udjævne forskellen mellem gammel og ny cement.

Til efteråret skal der plantes en ”bagvæg” af syrener, af samme sort, som hækken bag stenen. Der er indhentet tilladelse fra grundejeren og markejeren til beplantningen, og Lars Gartner har aftalt udstrækningen med markejeren.